

De Gasfabriek te Montfoort (1911-1946)

door J.F. van Rooijen

Licht in de duisternis

In de herfst van 1909 krijgt Montfoort een nieuwe burgemeester, F.H. van Kempen. Al snel blijkt dat hij zich ergert aan de slechte straatverlichting in het stadje, die op dat moment bestaat uit 48 petroleumlantaarns. Van Kempen oppert daarom in notabene de eerste raadsvergadering na zijn installatie dat er een Verlichtingscommissie moet komen. Deze dient na te gaan welke wijze van verlichting voor Montfoort gewenst is, "opdat de petroleumverlichting spoedig plaats make voor meer moderne verlichting en we niet langer in de duisternis zullen zitten." De burgemeester krijgt van de gemeenteraad de vrije hand om een dergelijke commissie te benoemen. Wel merkt raadslid Klein terecht op dat Montfoort al een Tramcommissie kent, die zich zijdelings met de verlichting bezighoudt. Echter raadslid Tromp stelt als weerwoord: "Als we met de verlichting wachten op de uitvoering der tramplannen, dan zitten we nog wel 50 jaar in de duisternis."

Burgemeester Van Kempen laat er geen gras over groeien. Onder zijn voorzitterschap gaat hij direct aan de slag met de Verlichtingscommissie, die in de wandeling al snel de Gascommissie wordt genoemd. De ideeën die er leven zijn namelijk duidelijk. Montfoort wil indien mogelijk een gasfabriek, die niet alleen zorgt voor een goede straatverlichting maar die bovendien méér kan betekenen voor de inwoners. In IJsselstein worden in dezelfde tijd ook dergelijke plannen gesmeed, terwijl bijvoorbeeld Woerden en Oudewater deze stap al veel eerder (resp. in 1858 en 1869) hadden gewaagd. Een andere optie, het stichten van een electriciteitscentrale, is alleen weggelegd voor hele grote steden, en dan nog blijkt electriciteit een relatief dure energiebron te zijn. De commissie doet de gemeenteraad daarom het voorstel om de Maatschappij tot Bouw en Exploitatie van Gemeentebedrijven (Mabeg) te Utrecht een globaal plan te laten opstellen voor de oprichting van een steenkolengasfabriek.

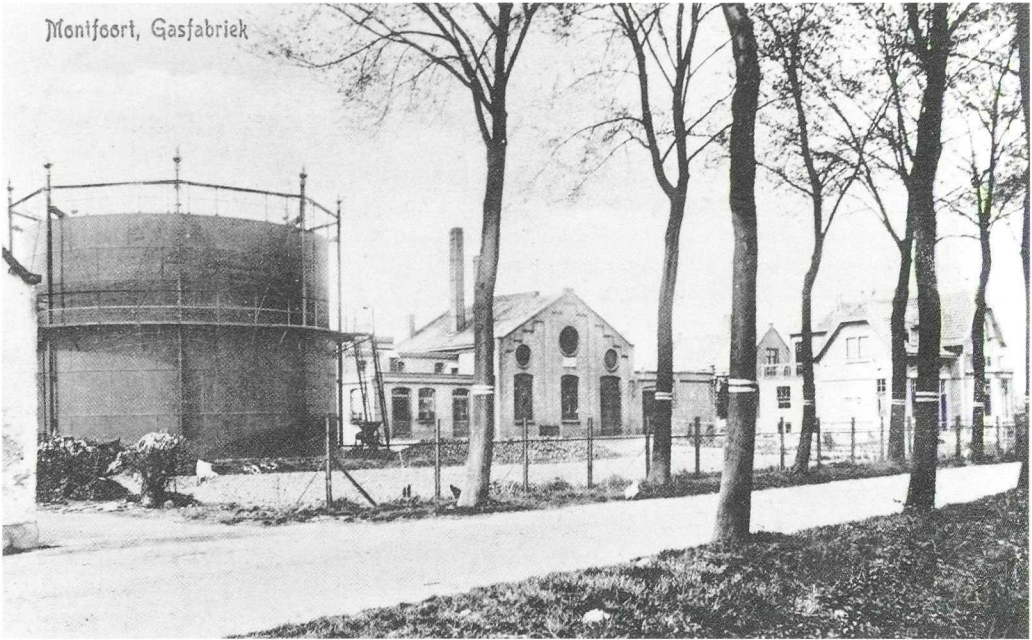
Allereerst wordt hierbij gekeken naar de financiële haalbaarheid van een gasfabriek te Montfoort. De stichting van een fabriek in gemeenten met weinig inwoners komt niet zo vaak voor. Echter doordat Montfoort compact gebouwd is, valt de aanleg van het buizennet niet al te duur uit. Daarnaast ziet het er naar uit dat de Tuchtchool voor Meisjes een grote gas-afnemer zal worden. Kortom de plaatselijke omstandigheden zijn niet ongunstig. Bovendien leert de ervaring dat burgers, als hen de mogelijkheid geboden wordt, maar al te graag de overstap maken naar het gebruik van gas. Zodoende komt de Verlichtingscommissie tot de slotsom dat stichting van een gasfabriek een reëel plan is, dat verdere uitwerking verdient. Vervolgens blijkt bij het precies doorrekenen van alle kosten en baten, dat gasverlichting in ieder geval iets duurder uitvalt dan de petroleumlantaarns. "Doch", zo staat in het advies naar de gemeenteraad, "een verlichting als Montfoort thans nog bezit, is een stad niet waardig."

Bouw van de Gasfabriek

In de zomer van 1910 staat de gemeenteraad voor een aantal belangrijke beslissingen die genomen moeten worden met betrekking tot de stichting van de gasfabriek. De gemeente heeft hiervoor G.J. Somer, directeur van de Gemeente Gasfabriek te Lisse, als onafhankelijk adviseur in de arm genomen. Daarnaast wordt er natuurlijk informatie ingewonnen bij diverse andere gemeenten, die een gasfabriek hebben. Uiteindelijk besluit de raad een steenkolengasfabriek te laten bouwen en dit werk onderhands aan te besteden aan de eerder genoemde Mabeg, die vervolgens ook wordt belast met de exploitatie. Op 3 oktober 1910 worden de raadsbesluiten betreffende de bouw van de gasfabriek door gedeputeerde staten goedgekeurd en begint het echte werk.

Als bouwlokatie was het oog gevallen op een perceel Buiten de Willeskopperpoort op steenworp

Montfoort, Gasfabriek

De Gasfabriek, circa 1914. Foto: collectie gemeentearchief Montfoort.

afstand van de algemene begraafplaats aan de huidige Julianalaan. Voor de som van 2500 gulden koopt de gemeente een stuk bouw- en moesland van J. Hogenboom strekkende van de Willeskopse of Zuid-IJsseldijk tot aan de IJssel. Op dit perceel, kadastraal bekend gemeente Montfoort, sectie A, nummers 769 (ged.) en 871 (ged.), moet de fabriek verrijzen. Groot voordeel van vestiging op deze plek is uiteraard de ligging bij het water met oog op de aanvoer van de kolen. Deze zouden vanaf het station in Woerden per schip naar Montfoort worden vervoerd.

De Mabeg dient volgens de bouwovereenkomst de gasfabriek bedrijfsvaardig en kant en klaar op te leveren met een compleet buizenet, straatverlichting en huisaansluitingen met bijbehorende installaties. Het bedrag dat hiermee gemoeid is belooft behoudens de variabele kosten f 57.451,27. Nadat de benodigde vergunningen verleend zijn, moet de Maatschappij de klus in vijf maanden tijd klaren. Voor de werkzaamheden zou de Mabeg indien mogelijk Montfoortse aannemers en arbeiders inschakelen. De aanleg van de installaties is echter specialistenwerk. Hiervoor worden Duitse arbeiders ingeschakeld, hetgeen niet verwonderlijk is omdat de Mabeg in 1909 min of meer ontstaan is uit de Duitse firma Carl Francke te Bremen. Over het verloop van het project lezen we in "De Stadsomroeper" van december 1910: "Ons stadje ligt totaal overhoop en overal zijn de litteekens nog zichtbaar van een geweldige operatie. Een heel college van Duitse Dorders hebben de leiding en leuk is 't. Verscheidene van die Montfoortse 'kevers' beginnen al aardig Duitsch te spreggen."¹

In de te bouwen fabriek wordt het gas geproduceerd door verhitting van steenkolen in retorten. Deze verhitting van de retorten vindt plaats door op cokes gestookte ovens, een 2- en een 3-retortsoven. Met het oog op de toekomst is er bij het ontwerp rekening gehouden met een mogelijke uitbreiding van de capaciteit. De Mabeg garandeert bij normaal bedrijf een productie van 200 m³ gas per retort per dag. Het gas wordt opgeslagen in de gashouder, totdat het door de leidingen naar de verbruikers kan worden getransporteerd. De lichtsterkte van het gas dient minstens gelijk te staan met die van 12 engelse kaarsen, bij een gasverbruik van 5 engelse kubieke voeten per uur.

Groot nadeel van de productie van steenkoolgas is de grote hoeveelheid aan smerige en giftige afvalstoffen die hierbij vrij komt. Het enige lichtpuntje is dat er wel iets aan recycling kan worden gedaan. De teer die bij de zuivering van het vuile gas wordt opgevangen, wordt vervolgens verkocht voor het verharden van wegen. Het afgescheiden ammoniakwater vindt zijn weg naar de kunstmestfabriek. De genoemde nevenproducten, waaronder ook de hierna beschreven cokes moeten worden gerekend, zorgen nog voor enige extra inkomsten voor de fabriek.

Op 6 februari 1911 wordt de nieuwe gasfabriek in gebruik genomen. Na een toespraak van de burgemeester mikt ieder lid van de Gascommissie een schep kolen in één van de retorten. Vervolgens maakt het gezelschap een wandeling door de stad, die eindigt met een borrel in De Gouden Leeuw. "Montfoort baadde in een zee van licht", zo schrijven de kranten over deze avond.² "Wat een gewaarwording als men die vuile petroleumlampen kan opruimen en zijne gaslampen kan aansteken, die, dankzij de nieuwste vindingen, een prachtig rustig licht verspreiden. Was het een wonder dat er veel publiek op de been was toen het oogenblik daar was dat de lantarens zouden worden aangestoken? Dat ging telkens gepaard met een hoeratje van de jeugd." "Een sterk contrast leverde de brandende petroleumlamp voor het raadhuis vlak naast de gaslantaarn. Het is voor onzen burgemeester zeer zeker eene voldoening zijn werk zóó bekroond te zien."

Samenwerking met de Mabeg

Zoals we gezien hebben, koos de gemeente in 1910 er niet voor om de Gasfabriek in eigen beheer te exploiteren. Het is wederom de Mabeg die hiermee wordt belast. Het uitbesteden van de exploitatie vindt plaats door verpachting van de fabriek en bijbehorende werken voor een periode van 30 jaar. De verschuldigde pachtsom is opgebouwd uit twee delen. Allereerst betaalt de Mabeg aan de gemeente een percentage van de stichtingskosten van de fabriek³, welk bedrag bij eventuele fabrieksuitbreiding in de toekomst wordt verhoogd met de som die de gemeente kwijt is aan rente en aflossing van de voor de verbouwing af te sluiten geldlening. Daarnaast draagt de Mabeg 50% van de netto winst van de exploitatie af aan de gemeente. Hier zijn natuurlijk alle ogen van de gemeenteraadsleden op gericht.

De samenwerking met de Mabeg verloopt goed. Toch twijfelt de gemeente weleens of het niet beter was geweest de fabriek in eigen beheer te hebben. Dan was zij tenminste vrij in doen en laten. Andere gemeenten die de stichting van een fabriek overwegen, houdt de gemeente niettemin voor dat zij dik tevreden is met de Mabeg als pachter, en dat "vooral haar Directeur, de heer Carel Gerber, een sympathiek persoon is in wien men het volste vertrouwen kan stellen."

In de loop van 1922 raakt de liefde wat bekoeld. De vergunningverlening aan de PUEM voor het leggen van electriciteitskabels door straten waar ook gasbuizen liggen, leidt tot een fors geschil. De Mabeg stelt dat de gemeente hier buiten zijn boekje gaat, omdat de Mabeg in de Montfoortse straten een zakelijk recht heeft. Uit protest wordt de pachtsom over het tweede halfjaar van 1922 niet betaald. De gemeente vindt dit allemaal wel erg gezocht: De Mabeg pacht het buizenet en dat wil niet zeggen dat hieruit rechten voortvloeien ten aanzien van de straten in Montfoort. Wanneer er dus een vergunning afgegeven moet worden voor bepaalde werken in de straat, dan is dat een zaak voor de gemeente en niet voor de Mabeg. Het leggen van de electriciteitskabels vormt geen belemmering voor het werk van de gasfabriek, dus van contractbreuk kan in de ogen van de gemeente geen sprake zijn. Dat zou anders liggen, wanneer de straatverlichting op het electriciteitsnet zou worden aangesloten. Hier is echter geen sprake van. In de raadsvergadering van 21 september 1922 staat de burgemeester, J.B. Kemme, uitgebreid stil bij de overrompelingstactiek die de Mabeg in het steekspel hanteerde. Breedvoerig vertelt hij hoe de directeur van de Mabeg en een advocaat zelfs een paar uur voor het stadhuis hebben gepost om te proberen zonder afspraak een onderhoud met hem af te dwingen. En dat zijn dan "mensen die aanspraak willen maken op het predicaat 'beschaafd'!", aldus de nog verontwaardigde burgemeester. Uiteraard had hij de heren nul op rekest gegeven. De zaak wordt voor het gerecht uitgevochten. Kemme

zegt de gemeenteraad, dat hij de Mabeg wel doorziet. De Mabeg is natuurlijk uit op het openbreken van het contract, nu "kwadere jaren" voor de fabriek aanbreken met alle financiële risico's van dien.

Nadat blijkt dat de gemeente in deze zaak sterk staat en door het gerecht in het gelijk zou worden gesteld, gaat er een andere wind waaien. De gemeente gaat weer met de Mabeg om de tafel zitten. Over de "kwadere jaren" die er voor de Gasfabriek in het verschiet liggen, lijkt amper te worden gesproken. De gemeente wil zelfs de exploitatie van de fabriek wel overnemen. "Gebleken is dat het bedrijf met normalen gasprijs een behoorlijke winst kan opleveren", zo staat in de raadsnotulen van 28 december 1923 te lezen. Achtergrond voor dit optimisme is dat het gasverbruik toch nog iets gestegen is in de jaren 1921-1923, waarin Montfoort werd aangesloten op het electriciteitsnet. De gemeente gaat ervan uit dat het gas populair blijft, zeker voor kookdoeleinden. Van de 450 aansluitingen zijn er 260 muntgasaansluitingen, waarvan slechts een enkeling op electriciteit aangesloten zal worden. Van de andere gasverbruikers, de circa 200 gewone gasaansluitingen van de meer bemiddelde burgers, beschikt slechts 50% over electriciteit. Dus al met al zit het qua aantal aansluitingen met de combinatie licht- en kookgas wel goed. Het gemeentebestuur ziet de toekomst dan ook met vertrouwen tegemoet. De gemeenteraad besluit de Gasfabriek over te nemen. Onder bepaalde voorwaarden stemt de Mabeg in met overdracht van de fabriek direct al ingaande op 1 januari 1924.

De al langer gekoesterde wens om het beheer van de fabriek over te nemen moet mede in het licht worden gezien van een andere ontwikkeling. Al jaren wordt er in Montfoort gepraat over de stichting van een waterleidingbedrijf en nu zit hier eindelijk schot in. Over dit nieuwe gemeentebedrijf krijgt gasmeeester Hogerheijde ook de leiding, wat wordt beloond met een jaarwedde van 3000 gulden met vrij wonen, licht en brand. De drie arbeiders van de Gasfabriek worden eveneens gemeenteambtenaar, en zo'n betrekking in gemeentedienst met recht op pensioen is "zeer gewild", zo deelt de gemeentesecretaris het drietal mede. Zij moeten het echter stellen met een weekloon van 25 gulden.

In zijn nieuwjaarstoespraak van 1924 staat burgemeester Kemme nog eens stil bij het meningsverschil met de Mabeg, waarmee tien jaar prettig is samengewerkt, dat uiteindelijk geleid heeft tot overname van het goed renderende gasbedrijf. Overigens zou de Mabeg in september 1925 opdracht krijgen tot bouw van het waterleidingbedrijf, waarmee volgens het contract een bedrag gemoeid was van f 88.489,90.

Eerder dat jaar besloot de gemeente al tot bouw van een 8-retorts generator-oven voor het gasbedrijf. Deze moet de versleten 2- en 3-retortsovens vervangen, welke nog waren van het eerste uur van de Gasfabriek. Het werk is aanbesteed aan H. Völker, ovenbouwer te Arnhem, voor een bedrag van f 7907,50.

Gas kent grote belangstelling

De belangstelling voor het gas is bij de oprichting van de fabriek groot onder de bevolking. Zo groot, dat de stoutste verwachtingen over het gasverbruik direct al worden overtroffen. Dit heeft nogal grote gevolgen. De gloednieuwe fabriek krijgt al na ruim een jaar te maken met uitbreidingsplannen, welke in 1913 worden gerealiseerd. De gemeente wordt ditmaal hierin geadviseerd door H.S.A. van Beek, directeur van de gasfabriek en het waterleidingbedrijf te Oudewater. Er wordt besloten tot bouw van een 5-retortoven en de bijplaatsing van een koeler, een wasser en zuiveringskist. Met andere woorden: het gaat om een verdubbeling van de capaciteit van de fabriek. De kosten van de uitbreiding belopen grofweg 10.000 gulden, maar hier geldt: "De kost gaat voor de baat uit".

Grote gasafnemers zijn de Tuchtchool en het St. Anthoniusgesticht, die een korting op de normale gasprijzen krijgen. De Gasfabriek start met een gasprijs van 8 cent per m³, terwijl voor muntgas 9 cent per m³ wordt betaald. Muntgas is iets duurder, maar heeft zeker voor de wat min-

der gegoede inwoners het voordeel dat bij de installatie een of twee kooktoestellen en een of twee hanglampen worden geleverd. De muntgasverbruiker betaalt bovendien geen meterhuur. Gas over de muntmeter wordt aanvankelijk betaald met 2 ½-cent stukken, die in de automaat geworpen moeten worden. De gemeente doet er steeds alles aan om de gasprijzen op de genoemde bedragen te houden. Door de Eerste Wereldoorlog rijzen de kolenprijzen echter de pan uit. Het bijna krampachtige streven van de gemeente om de gasprijzen zo laag mogelijk te houden wringt met een goede bedrijfsvoering. En als de gemeente dan in 1915 met de rug tegen de muur instemt met een hogere prijs, krijgt zij te maken met protesten vanuit de bevolking onder aanvoering van de R.K. Werkliedenvereniging.

Gasmuntje uit Montfoort, voor en achterzijde, uitgevoerd in zink.

De plaatselijke middenstand ruikt de winst die er te halen valt uit de nieuwe markt van gasartikelen, zoals gaskachels, -kookplaten, gloeikousjes en gaslampen in alle soorten en maten. De handelaren verdringen zich om hun waren aan te prijzen. Meest origineel is wel de firma J. Cornelissen die zijn waren aanprijst in "De Stadsomroeper". "De Stadsomroeper: verschijnt uitsluitend bij erg droog weer met gescheurde bekken en dito stem of bij hooge uitzondering als Reclameblad." Maar deze handelaar in gasartikelen noemt zich niet voor niets "humorist te Montfoort". Dat iedereen een graantje mee wil pikken, blijkt wel uit de brief van de Mabeg uit juli 1913. Zij waarschuwt hierin de gemeente. De directie van de Maatschappij had namelijk vernomen dat in Montfoort "door schoenmakers, fotografen, timmerlieden, zadelmakers etc. installaties worden gemaakt, die tengevolge van het totaal niet-deskundig zijn van deze personen, veel te wenschen overlaten en aanleiding geven tot klachten, om niet te spreken van het gevaar voor ontploffing of gasverstikking." De gemeente belooft hierop erop toe te zien dat artikel 4 van het Reglement wordt nageleefd, waarin is gesteld dat particuliere fitters hun werk dienen te laten controleren door de Gasfabriek.

Overigens is het niet zo, dat de bevolking van Montfoort direct in 1911 en masse het gas gaat gebruiken voor verwarming en koken. Een klein deel beperkt zich in eerste instantie tot het gaslicht. De petroleumlampen gaan dus massaal de deur uit, maar de oude vertrouwde kolenkachel blijft staan waar hij staat. Het lukt de gemeente goed de inwoners ertoe te bewegen het petroleumstel de deur uit te doen. Zij wijst de inwoners erop dat de spijzen op gas bereid veel smakelijker zijn. "Daarenboven heeft men nooit last van zwarte pannen." Echter het rekensommetje, waarin wordt voorgerekend dat gas voordeliger is dan petroleum, legt natuurlijk het meeste gewicht in de schaal.

Het jaarverslag over 1913 is door de Mabeg fraai gedrukt uitgegeven en verschaft ons enige statistische gegevens: In dat jaar had een vermeerdering plaatsgevonden van 45 aansluitingen, 180 pitten, 52 kooktoestellen met 93 kookgaten en twee kachels. Hiermee kwam het totaal aan het einde van het jaar op 342 aansluitingen, 49 straatlantaarns, 1343 pitten, 308 kooktoestellen met 575 kookgaten, 1 motor met 4 PK en 14 kachels. Het aantal verbruikers van gas over de gewone meter bedroeg 129 en het aantal verbruikers van muntgas bedroeg 196. Aan gas werd dat jaar 143.065 m³ afgeleverd. Hiervan werd bijna 53% afgeleverd voor gasverbruik over de gewone meter, 36% aan muntgas, 7% voor de straatverlichting en het resterende deel betrof gasverbruik door de fabriek, gasverlies e.d.

In 1917 blijken naast de Gasfabriek zelf een vijftal andere fabrieken en werkplaatsen in Montfoort gebruik te maken van gas: Sigarenfabriek en tabakkerij Straver, Kuiperij J. Hoefs, Lakfabriek Van Frankenhuijsen, Korenmalerij L.G. van Rossum en Broodbakkerij H. van Kooten.⁴ Door de komst van de Gasfabriek is er op bescheiden schaal enige samenwerking ontstaan tussen de gemeenten Montfoort en Linschoten. In 1912 wordt er namelijk een contract gesloten over de verlenging van de gasleiding over Linschotens grondgebied. Het betreft het doortrekken van de gasleiding over de Doeldijk tot de Lindeboomsebrug en verlenging van de gasleiding in de Hofdijk met het doel om op de twee eindpunten een lantaarn te plaatsen. Voor 45 gulden per jaar zorgt Montfoort voor de verlichting van de beide lantaarns op dezelfde wijze als dat het in de stad gebeurt. Dit betekent dat de lantaarns tot 11 uur 's avonds branden, behalve als dat niet nodig is in de zomer en met lichte maan. De huizen langs de aan te leggen gasleiding mogen eveneens aansluiten op het Montfoortse gasnet.

In latere tijd wordt er gedacht aan verdere uitbreiding van het gasnet buiten Montfoort. Gaslevering aan Linschoten en Willeskop blijkt echter niet rendabel. Levering van gas aan de gemeente Harmelen is in principe wel een haalbare kaart. In 1926 presenteert de gasdirecteur een kostenraming van aansluiting van de dorpskom Harmelen, welke wordt begrensd door de Algemene begraafplaats aldaar en de Jonkersbrug nabij gemaal De Adriaan. De burgemeester van Harmelen gaat echter nooit echt serieus op het aanbod van Montfoort in. Hij heeft de blik gericht op de mogelijkheden die electriciteit zijn gemeente (al) biedt.

De verkoop van cokes vormt een hoofdstuk apart. Het is een belangrijk nevenproduct van de steenkoolgasfabriek. Nadat de kolen in de fabriek ontgast zijn, worden de nog gloeiende cokes afgevoerd, geblust en gesorteerd. Vervolgens worden de cokes verkocht. Het is brandstof voor de armen, de meer welvarende burgers stoken antraciet. Ook bedrijven kloppen bij de Gasfabriek aan voor cokes. In 1915 klaagt de gemeente bij de gasmeester, dat er grote hoeveelheden cokes buiten de gemeente verkocht zijn ten koste van de ingezetenen. Al gauw blijkt dat de klachten gevoed zijn door de ervaringen van de Firma J.L. van Rooijen te Montfoort. De gasmeester pareert de klachten met een verhaal, dat kan worden samengevat als eigen schuld dikke bult. Van Rooijen en enkele handelaren hadden eerder namelijk beweerd in Gouda voor cokes drie cent goedkoper terecht te kunnen. Toen bleek dat zij elders niet konden slagen voor cokes ten behoeve van hun stoomketels, keerden zij bij de Gasfabriek Montfoort terug. Deze kan echter niet altijd à la minute het gevraagde kwantum leveren. Bovendien gaat natuurlijk een grote vaste klant als steenfabrikant Wiegering voor boven bijvoorbeeld de Firma Van Rooijen, die slechts door de nood gedwongen in Montfoort wil kopen. Bij tijdige reservering is levering aan dit bedrijf vanzelfsprekend wel mogelijk.

Om de verkoop van cokes goed te reguleren moeten de cokesklanten zich eerst op het stadhuis melden bij de gemeenteontvanger. Hier krijgen zij tegen betaling een cokesbon, waarmee zij bij de Gasfabriek de cokes kunnen afhalen. Vermeldenswaardig is nog dat de cokes die gebruikt worden voor de bedeling van armen tegen groothandelsprijzen worden verstrekt.

Personeel van de Gasfabriek

De eerste gasmeester ofwel directeur van de Gasfabriek is de uit Duitsland afkomstige Frederich Arthur Gotfried Daniël, gehuwd met Wilhelmina Johanna van Tilburg uit Waddinxveen. In 1911 vestigt het echtpaar zich in de gasmeesterswoning naast de fabriek. De behuizing is aan de krappe kant. Al na drie jaar besluit de gemeente hierin verbetering te brengen. Gemeenteopzichter A.W. Stolker krijgt opdracht om een ontwerp te maken voor een villa. De bouw van het pand - thans Julianalaan 10 - wordt vervolgens voor de aanneemsom van 5400 gulden gegund aan Jan van Erp, timmerman te Waddinxveen.⁵ Bij de oplevering van de gasmeesterswoning in november 1914 noemt het gemeentebestuur de villa "sieraad van de gasfabriek". De oude gasmeesterswoning wordt verbouwd tot kantoor- en opslagruimte. De familie Daniël blijft tot 1922 in de nieuwe dienstwoning wonen, in welk jaar Angelus Bruno Hogerheijde tot nieuwe gasmeester wordt benoemd. Conform zijn instructie neemt hij zijn intrek in de gasmeesterswoning. Overigens gaat zijn instructie nog verder: als hij langer dan 24 uur buiten Montfoort verblijft, is hij verplicht dit te melden.

De gasmeester en het overige personeel van de Gasfabriek zijn aanvankelijk in dienst van de Mabeg en dus geen gemeenteambtenaar. Het gemeentebestuur en de Gascommissie staan dus aan de zijlijn daar waar het gaat om het personeelsbeleid. Dit blijkt bijvoorbeeld in 1911 bij de aanstelling van een tweede stoker. De gasmeester heeft te kennen gegeven in ieder geval geen rooms-katholiek te benoemen. Dat is alleen maar lastig met het oog op de kerkelijke verplichtingen die deze heeft te vervullen. Dergelijke uitlatingen van gasmeester Daniël - zelf van Evangelisch-Lutherse huize - steken de Gascommissie. De gasmeester lijkt te vergeten dat verreweg het merendeel van de Montfoortse ingezetenen katholiek is. In een brief wordt daarom een beroep op de Mabeg gedaan om een katholieke Montfoorter als stoker te benoemen, wat billijk zou zijn omdat de gasmeester en lantaarnopsteker protestant zijn. Een kandidaat heeft de commissie ook al op het oog: Th.A. Beerthuysen, "een solied en ijverig persoon die een groot gezin heeft te onderhouden." Voorts wordt opgemerkt dat de uitlatingen van de gasmeester over het ongemak van de kerkelijke verplichtingen geen hout snijden. Als er twee stokers zijn, kan de één immers invallen terwijl de ander ter kerke gaat, aldus de Gascommissie. De directie van de Mabeg stelt echter dat zij zich beslist niet kan mengen in deze aangelegenheid. Zij moet wel aan gasmeester Daniël overlaten welk personeel hij aanneemt. Alleen zo kan hij namelijk door de Mabeg ook ten volle verantwoordelijk worden gehouden voor het reilen en zeilen in de Montfoortse Gasfabriek.⁶

In 1924 gaat zoals eerder opgemerkt de exploitatie van de Gemeente-Gasfabriek over in handen van de gemeente en komt het personeel in gemeentedienst. De fraaie benaming gasmeester verdwijnt, want Hogerheijde wordt na de oprichting van het waterleidingbedrijf directeur Gemeentebedrijven. Ook de Gascommissie, die na de stichting van de fabriek als commissie van bijstand was blijven bestaan, krijgt met de komst van "het water" een breder werkterrein. Zij gaat verder door het leven als Bedrijvencommissie. In 1928 krijgt directeur Hogerheijde overigens toestemming van het gemeentebestuur om tevens de functie van directeur te aanvaarden bij het waterleidingbedrijf Willeskop.

In de crisisjaren krijgt het gemeentepersoneel te maken met (tijdelijke) salariskortingen. Burgemeester en wethouders nemen in mei 1933 in deze een afwachtende houding aan, totdat er meer bekend is over de salariskortingen die van hogerhand voor de hogere ambtenaren worden afgekondigd. De gemeenteraad vindt dat prima, maar wil dat er één uitzondering wordt gemaakt. Het is de directeur Gemeentebedrijven die het moet ontgelden. Hij krijgt een extra salariskorting. De resultaten van de Gasfabriek laten nogal te wensen over, en dat mag de directeur best wel in zijn portemonnai voelen. Weliswaar heeft de terugloop van het gasverbruik niets met zijn wijze van functioneren te maken. Het college is verre van gelukkig met de plannen van de raad. De privé-omstandigheden van Hogerheijde - hij was sinds kort weduwnaar en heeft 10 kinderen in de leef-

tijd van 1 tot 18 jaar te onderhouden - doen de meerderheid van de raad niet milder stemmen. De burgemeester slaagt er niet in het gemeentebestuur op andere gedachten te brengen. De gasdirecteur heeft een zodanig salaris dat daar wel zo'n 10% op gekort kan worden, vindt een meerderheid. Dat de raadsleden zich grote moeilijkheden op de hals halen door een algemene loonmaatregel op slechts één persoon van toepassing te verklaren, gaat er bij hen niet in. Eerst zien, dan geloven. Met een koppig "neen" worden alle verzoeken om intrekken van het gewraakte raadsbesluit van de hogere overheid beantwoord: In januari 1934 verzoeken gedeputeerde staten om intrekking van het raadsbesluit. Tevergeefs. In mei volgde bij Koninklijk Besluit een aanmaning. Ook dit legt de raad met 4 tegen 3 stemmen naast zich neer. Tot slot volgt er op 9 juli een nieuw Koninklijk Besluit, waarin burgemeester en wethouders worden uitgenodigd het raadsbesluit in te trekken. En aldus geschiedt. Het college was toch altijd al een tegenstander geweest van deze move van de gemeenteraad.⁷

De gasmeesterswoning, kort na de oplevering. Foto: collectie gemeentearchief Montfoort.

Einde van de Gasfabriek

Electriciteit wordt een steeds zwaardere concurrent voor de gasbedrijven. Ook in Montfoort ziet de gemeente dit met lede ogen aan. Sterker nog: de gemeente steekt in 1932 zijn ergernis over de wijze waarop de PUEM reclame maakt in Montfoort, niet onder stoelen of banken. Overigens PUEM is de naam van de Provinciale Utrechtsche Electriciteits-Maatschappij. Waarom maakt dit semi-overheidsbedrijf het de plaatselijke overheid van Montfoort zo moeilijk? Het lijkt niet in het belang van de ingezetenen, zo vindt het gemeentebestuur. Die beschikken immers met het gas al over een goede mogelijkheid om te koken en te verwarmen. Bovendien moeten zij als belastingbetalers opdraaien voor de verliezen die de Gasfabriek lijdt door afname van het gasverbruik.

Of de huishoudens er per saldo financieel op vooruit gaan met de komst van electriciteit, zoals door de PUEM wordt beweerd, is volgens de gemeente dus maar de vraag.

Een boze brief aan het provinciebestuur over de felle concurrentiestrijd leidt tot een gesprek tussen de gemeente en de PUEM. De PUEM blijkt niet onwelwillend te staan tegenover overname van de noodlijdende Gasfabriek. Bij de verdere uitwerking van dit plan besluit de PUEM het echter over een andere boeg te gooien. Exploitatie van een gasfabriek past een electriciteitsbedrijf bij nader inzien niet. Daarom wordt er in de jaren 1933-1935 onderhandeld over de voorwaarden waaronder de gemeente kan komen tot liquidatie van de Gasfabriek. Gekeken wordt naar de belangen van de resterende groep gasafnemers; de berekening van de financiële vergoeding; de overgang naar elektrische straatverlichting; en de gevolgen voor het personeel.

Uiteindelijk besluit de gemeenteraad op 29 april 1935 tot afbouw van de gasproductie en definitieve stopzetting van de gaslevering per 1 januari 1940. Al gauw wordt de geplande stopzetting nog een jaartje uitgesteld, omdat het opmaken van het definitieve contract op zich liet wachten. Hierdoor werd de uitvoering van het vijfjarenplan voor de electrificatie van Montfoort enige tijd opgeschort, wat nadelig was voor de PUEM. De bedoelde overeenkomst met de PUEM komt in grote lijnen op het volgende neer:

1. De gemeente bevordert een (geleidelijke) overstap op electriciteit bij de ingezetenen. Na sluiting van de fabriek wordt het bedrijf met de gasmeesterswoning zo snel mogelijk verkocht. Een opbrengst van 10.000 gulden voor de gemeente wordt min of meer gegarandeerd⁸.
2. Voor iedere gasafnemer die overgaat tot elektrisch koken – gasverlichting komt praktisch niet meer voor - betaalt de PUEM aan de gemeente een vergoeding van 35 gulden. Dat is het gemiddelde bedrag dat gemoeid is met het verlies van een klant van de Gasfabriek.
3. De PUEM zorgt voor elektrische straatverlichting en de gemeente betaalt voor de stroomlevering maximaal 2500 gulden, het bedrag dat de gemeente nu ook ongeveer aan gasverlichting kwijt is.
4. Het vaste personeel van de Gasfabriek, bestaande uit directeur A.B. Hogerheijde, gasfitter J. van Arkel en de stokers A. en H. Meerwijk, kan een vast dienstverband tegemoet zien bij de PUEM.⁹

Op deze wijze wordt er naar beëindiging van de verliesgevende Gasfabriek toegewerkt. De gaslevering neemt steeds verder af. Dit betekent dat er ook minder cokes beschikbaar zijn voor de verkoop. In de loop van 1936 wordt de verkoop van dit nevenproduct zelfs helemaal gestaakt, omdat de Gasfabriek nu alle resterende cokes zelf nodig heeft. In december 1936 wordt stoker Adriaan Meerveld overbodig en wordt hij overgeplaatst naar de PUEM. Als het gemeentebestuur een jaar later zijn overgebleven collega Hendrik Meerveld vast gedeeltelijk wil overplaatsen, trekt directeur Hogerheijde aan de bel. Hij waarschuwt het bestuur dat de twee gemeentebedrijven niet genoeg hebben aan één werkmans. "Voorts laat de Arbeidsinspectie niet toe dat de gasfitter een werktijd van 11 tot 12 uur per dag wordt opgelegd."

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gooit voor wat betreft de liquidatie de nodige roet in het eten. De afgesproken sluiting van de fabriek in 1941 wordt uitgesteld. Derhalve wijst de gemeente in 1941 het verzoek van de R.K. Meisjesschool af om tot aanschaf van kachels over te gaan ter vervanging van de gasverwarming. Vijf jaar later willigt de gemeente hetzelfde verzoek wel in, omdat sluiting van de fabriek er nu echt aan zit te komen. De R.K. Jongensschool vraagt pas in het voorjaar van 1947 om een bijdrage voor aanschaf van kachels. Het lijkt er dus op dat de scholieren van deze school in de winter hebben moeten koukleumen, want per 1 januari 1947 werd er geen gas meer geleverd. Voor de Gasfabriek valt dan definitief het doek.

De PUEM doet er met voorlichting alles aan om de laatste groep gasgebruikers te helpen met de omschakeling. Op de valreep worden de gasverbruikers nogmaals gewezen op de (financiële) voordelen van electriciteit. Om een handje te helpen met de overstap naar elektrische spijsbereiding stelt de PUEM een complete elektrische keukeninrichting in huurkoop ter beschikking. De

aanschaf van andere elektrische toestellen – voor mensen die gas toepassen voor andere doeleinden dan koken, zoals strijken, ruimteverwarming etc. – ligt zo kort na de oorlogsjaren wat moeilijker. Maar de PUEM doet zijn best en stelt snelle beslissers een gratis buitenaansluiting op het electriciteitsnet in het vooruitzicht.¹⁰ Montfoort moet mee in de vaart der volkeren en is massaal overgestapt op electriciteit.

Slothbeschouwing

Burgemeester Van Kempen zorgde er in 1911 voor dat Montfoort een gasfabriek kreeg en een straatverlichting die “een stad waardig” was. De kolenschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog, de crisisjaren en de opkomst van de electriciteit maakten het dit Gemeentebedrijf moeilijk. Het gemeentebestuur zal zich dan ook zeker achter de oren hebben gekrabbd, waarom zij het bedrijf dat aan de Mabeg verpacht werd in 1924 zo nodig zelf moest gaan exploiteren. Toch moet de Gasfabriek niet alleen worden gezien als een blok aan het been van de gemeente, zoals dat in latere jaren het geval was. Het bedrijf heeft in financieel opzicht zeker ook een bloeitijd gekend. Bovendien betekende de gasaansluiting een belangrijke modernisering van het stadje, dat zich hierdoor kon blijven meten met andere kleine steden zoals Oudewater en IJsselstein en zich als het ware onderscheidde van het omringende platteland. Omdat het steenkolen gas de concurrentiestrijd met de electriciteit verloor, werkte de gemeente samen met de PUEM via een sterfhuisconstructie toe naar liquidatie van de fabriek. Vanaf 1947 werd er in Montfoort geen steenkolen gas meer geleverd. Pas jaren later, in 1967, kreeg Montfoort door de aanleg van het aardgasnet weer te maken met gas als energiebron. Aansluiting op het aardgas was voor gemeente Montfoort dus een soort herhaling van de geschiedenis, of zoals anderen het noemen: “een déjà vu”. En dat was iets wat lang niet elke gemeente kon zeggen!

Bronnen:

Streekarchief “Rijnstreek”:

- Archief gemeente Montfoort (GAM), met name inv. 28-32, 34, 44, 106, 111, 139-141, 334, 386, 388-395, 417, 487, 665-675, 2181-2183, en van na 1937: dossier 30.090 en 107.
- Archief Bedrijvencommissie Montfoort, inv. 3492.

Noten:

1. GAM, inv.nr. 2181. De Stadsomroeper, die later nog ter sprake komt, is het reclameblad van de firma Cornelissen te Montfoort.
2. GAM, inv.nr. 388 bevat enige krantenknipsels, waaruit hier wordt geciteerd.
3. Dit percentage is voor de eerste vijf jaar gesteld op 5 %, voor de daarop volgende jaren op 5.5 %, waarna het vervolgens gefaseerd oploopt tot 7 % van de stichtingskosten.
4. GAM, inv.nr. 11: Bij het gemeentelijk jaarverslag 1916 is een staat gevoegd met gegevens over alle fabrieken en werkplaatsen in Montfoort in 1917.
5. Gaasbeek, F., e.a. *Montfoort: geschiedenis en architectuur* (Zeist, 1992), p. 183-184 bevat een beschrijving van de voormalige gasmeesterswoning aan de Julianalaan 10.
6. GAM, inv.nr. 388: brieven d.d. 14 en 16 juni 1911.
7. GAM, inv.nr. 667.

8. Het Gasfabriekterrein blijkt bij transportakte d.d. 30 mei 1947 verleden voor notaris H.E.J. Hellingman te Utrecht verworven te zijn door F.N.D. Domburg, carrosseriefabrikant te Oudenrijn. Met hem ruilt de gemeente een stukje grond ten behoeve van het Waterleidingbedrijf. Zie: GAM na 1937, dossier 30.090.
9. Met het oog op de verminderde gasproductie waren de tijdelijke krachten, t.w. hulpstoker Joh. Vosmeer en meteropnemer/geldophaler C. van Breukelen, al per 1 januari 1935 ontslagen. Per 1 juli 1936 werd de afgifte van cokesbonnen stopgezet, hetgeen voor gemeenteontvanger C.J. van Dijk beëindiging van neveninkomsten betekende. Zie: GAM, inv.nr. 666.
10. GAM na 1937, inv.nr. 107, circulaire PUEM, december 1946.